

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ, СУСПІЛЬСТВО ТА КУЛЬТУРА

Надія Ковалишин (Тернопіль)

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ДИКТАТ ПРОТИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДИНАМІКИ: ФОРМУВАННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ XVIII – СЕРЕДИНА XIX СТ.)

Населені пункти Волині виникали в конкретні історичні епохи, їх назви змінювалися в часі за формою, а часто і за змістом, поширювалися залежно від конкретних історичних подій, явищ – міграції населення, війн, культурного, економічного і мовного спілкування волинян тощо; часто поява та функціонування назв залежало також від географічного середовища.

5 липня 1795 р. Катерина II підписала указ Сенату “Про заснування Волинської та Подільської губерній”, яким передбачалося створення Волинського і Подільського намісництва. Згідно з указом Сенату від 12 грудня 1796 р. “Про новий поділ держави на губернії” було скасовано низку губерній, у т. ч. Брацлавська в Правобережній Україні.

Волинська губернія складалася з 12 повітів, центрами яких призначалися міста Новоград-Волинський, Заслав, Острог, Рівне, Овруч, Житомир, Луцьк, Володимир, Ковель, Дубно, Кременець і Старокостянтинів. Позаштатними містами приписаними до повітів, стали Чуднів, Лабунь, Домбровиця, Базалія та Ямпіль. Так російська адміністрація називала поселення, які раніше були офіційними містами, а потім втратили свій статус, але зберегли міські привілеї за своїми міськими жителями.

Губернським містом, за поданням волинського губернатора М. Міклашевського було залишено м. Житомир, яке за розмірами було більшим, ніж Новоград-Волинський, розташовувалося ближче до Києва і в якому вже були облаштовані приміщення губернських владних структур і сформований в органах управління штат чиновників та канцелярських службовців.

Характеризуючи міський простір Волинської губернії, насамперед, слід звернути увагу на містоутворюючі чинники, характерні для регіону. Під ними прийнято вважати економічні і соціальні умови, які визначають виникнення і розвиток населених пунктів та від яких залежить структура населення і його чисельність, тобто розміри поселення і його тип. Крім того, важливим містоутворюючим чинником в першій половині – середині XIX ст. був адміністративний.

З давніх часів містами називали різні типи поселень, які переважно відігравали роль адміністративно-військових центрів. До часу утворення Волинської губернії чіткого розмежування між населеними пунктами Волині, які називалися містами чи селами, за територіальними, адміністративними, господарськими та іншими чинниками не було. Не відрізнялися вони також професійною структурою і фаховою працею населення, оскільки городяни мали право займатися сільським господарством, а селяни – торгівлею і ремеслом. Не існувало юридичних норм, відповідно до яких можна було визначати тип міського та сільського поселення і різницю між ними. Часто надання населеному пункту статусу міста залежало від бажання його власника, чи наполягань адміністративних структур. При цьому господарська складова інколи не була вирішальною, адже містом міг вважатися населений пункт хіба що згідно з минулою традицією, тоді як реально його економічне, торговельне значення було незначним, навіть меншим, як деяких сіл.

Містечка були специфічними поселеннями за часів Речі Посполитої. Більшість їх виникла при монастирях, маєтках феодалів, торгових шляхах. Міщани в основному були ремісниками і гондлярями, але деякі з них займалися і сільським господарством. Містечка характеризувались багатонаціональним складом населення. Тут жили у великій кількості євреї, поляки, татари. Прикметою більшості містечок була наявність великої площі у центрі поселення, де організовувався торг різними товарами і виробами, що постачалися туди міщанами і селянами з навколишніх сіл. Переважна більшість нових містечок закладалась на місці вже існуючих поселень. Однак, не завжди наявність локаційного привілею, виданого феодалу, була ознакою появи міста. Дійсно, наявність привілею давала можливість заснувати місто, але траплялося так, що вона з різних причин не була реалізована.

На становлення та розвиток міст на Волині впливала низка позитивних чи негативних чинників. Стимулювало ці процеси загальне економічне поживання, що мало місце у Польщі у XVI – на початку XVIII ст., наданням містам магдебурзького права тощо. Виникнення такої значної кількості міських поселень пояснюється і зацікавленістю феодалів, які поряд зі своїми амбіційними планами переслідували і фіскальні, розуміючи, що з містечок, навіть невеликих, можна отримати прибутків у кілька разів більше ніж із сіл.

Переважна більшість містечок належала приватним власникам, дії яких не завжди відповідали потребам їх розвитку. Крім того, значна кількість різних повинностей відіграла негативну роль. І все ж таки процес урбанізації Волинського воєводства проходив досить інтенсивно. З'являлись нові міста і містечка, які часто були центрами адміністративно-господарських комплексів, резиденціями магнатів і шляхти, частково осередками культури, про що свідчать і нові назви або перейменування.

У самодержавній імперії міста були для влади засобом закріплення інкорпорованих територій у складі імперії, їх економічного освоєння і політичного підпорядкування. Місто вважалося центром управління, політичного, військового і фінансового контролю. Отож, згідно з імперською практикою, статус міста надавався офіційно передусім з урахуванням інтересів державного правління, тоді як історичні традиції, розвиток виробництва і культурних сил, становище корінного населення, національне життя в цьому процесі, на відміну від країн Західної Європи, відігравали другорядну роль.

З'ясувати, які поселення вважалися містами у XIX ст. можна завдяки довіднику “Огляд Волинської губернії”, виданому за окремі роки, зокрема за 1897, 1902, 1903, 1912, 1913 та 1914 роки. У довіднику вказувався офіційний статус поселення. І власне поняттям “місто” означено два типи поселень: штатні – діючі адміністративні центри та “позаштатні” – поселення, що на цей час не мали офіційного статусу міст, але жителі яких зберегли в попередні періоди набути привілеї “міських обивателів”. Офіційні міста мали різні ранги: губернське, повітове, неповітове (або заштатне).

У середині XIX ст. офіційними містами були 12 населених пунктів Волинської губернії: Житомир – губернський і повітовий центр, Володимир-Волинський, Дубно, Заслав, Ковель, Кременець, Луцьк, Овруч, Острог, Новоград-Волинський, Рівне, Старокостянтинів – повітові центри.

Поява позаштатних міст переважно пов'язана із російськими адміністративними реформами. Вони відрізнялися більш складною, ніж сільські поселення соціальною структурою своїх мешканців і поряд з містами відігравали важливу роль у господарському житті краю, будучи важливою ланкою в міжлокальних господарських відносинах.

До 1860-х рр. у Волинській губернії міськими поселеннями вважали й інші види неземлеробських поселень: містечка (торгово-промислові центри), “приватні міста”. І станом, і по-господарськи вони були близькими до міст. Сучасники теж називали їх містами, хоча офіційно російська адміністративна влада так їх не іменувала. Така форма міських поселень, як містечко була нетиповою для Російської імперії до входження до її складу Правобережної України, власне чужою історичною, соціальною і урбаністичною традицією.

Неодноразово одне і те ж поселення в урядових документах іменувалося і містечком, і селом. Імперське законодавство в одних випадках відносило містечка до міських поселень, а в інших – до сільських.

Поряд із містами, що перебували у приватній власності магнатів і шляхти, були й вільні міста – колишні “королівські міста”, які, після приєднання Правобережжя до Російської імперії, перейшли у державну власність і називалися “казенними”. Поступово російська влада різними методами, переважно шляхом викупу у власників, змінювала статус приватних міст, які були адміністративними центрами губернії та повітів.

Відзначимо, що формальний офіційний підрахунок міст не може точно відобразити урбаністичну ситуацію, оскільки у другій половині XIX ст. разом з адміністративними містоутворюючими чинниками починають діяти й інші. Містоутворюючу силу все більше проявляв економічний чинник. Фабрично-заводська промисловість концентрувала діяльність у зручних для неї місцях, найчастіше поза межами існуючих населених пунктів, які мали офіційний статус міст. Окремі заштатні міста і містечка, в яких динамічно розвивалась економіка, значно випереджали за багатьма показниками більшість повітових центрів.

Таким чином, міста стали для влади засобом закріплення інкорпорованих територій у складі держави, їх економічного освоєння і політичного підпорядкування. Місто вважалось центром управління, політичного, військового і фінансового контролю. Офіційний статус міста надавався з урахуванням інтересів державного управління, тоді як історичні традиції, розвиток виробництва, культурні традиції і національне життя в цьому процесі, на відміну від країн Західної Європи, відігравали другорядну роль.

З приходом російської влади, містечка, які в попередній період були центрами адміністративно-господарських комплексів, резиденціями магнатів і шляхти, втратили свій міський статус. Така форма міських поселень, як містечко була нетиповою для Російської імперії, чужою історичною, соціальною і урбаністичною традицією. Характеризуючи міський простір Волинської губернії, слід звернути увагу на економічні і соціальні умови, які визначали розвиток населених пунктів, від яких залежала структура населення, його чисельність, тобто розміри поселення і його тип.

Визначальним містоутворюючим чинником в XIX ст. був адміністративний. Зосередження російської адміністрації в губернському місті та повітових містах позитивно впливало на розбудову міст. Динамічний розвиток урбанізаційних процесів на Волині стримувало повільне провадження реформ місцевого самоврядування, реальну дію якого волинські міста відчували лише з 80-х рр. XIX ст.